

# A KOGNITÍV MODELL-ALKOTÁS ÉS -VÁLTÁS NÉHÁNY NYELVI KIFEJEZŐESZKÖZE A MAGYARBAN

PELYVÁS PÉTER

DE Angol-Amerikai Intézet  
pelyvp@delfin.klte.hu

## 1. Bevezetés

### 1.1. Kognitív modellek, konceptuális struktúrák és lehorgonyzás

A holista kognitív grammatika elmélete szerint gondolkodásunk struktúráit és gondolataink nyelvi kifejezésének formáját is az idealizált kognitív modellek (ICM) határozzák meg. A terminus Lakofftól (1987: 68) származik, és konceptuális szinten egyfajta strukturált mentális térként határozható meg: idealizált kognitív modellen egy szituáció résztvevőinek és a köztük lévő viszonyoknak a *fogalomalkotó (beszélő) értelmezése szerinti* elrendezését értjük. Mint a holista kognitív elméletben általában, a szituációnak ez a szubjektív értelmezése ennek a fogalomnak a meghatározásában is alapvető szerepet játszik. A fogalomalkotó nem „kész” szituációkat lát, csak események sorozatát. Ezekből válogatva, és a résztvevők közötti viszonyokat felbecsülve alakítja ki a kognitív modellt. Fontos szerepe van tehát abban, hogy eldöntse: *mi is történik*<sup>1</sup>.

Langacker, aki Lakoff elméletéhez minden tekintetben igen közel álló kognitív grammatikájában (Langacker 1987, 1991, 1999) a szokásos értelemben vett nyelvtani jelenségek és szabályszerűségek vizsgálatára is nagy gondot fordít, ritkán használja az idealizált kognitív modell kifejezést, és inkább *konceptuális struktúrákról* beszél. Ennek oka főként az, hogy a hagyományosan grammatikai, tehát mondat szintű jelenségek leírásához a prototipikusan nagyobb egységekre kiterjedő kognitív modell nem a legalkalmasabb<sup>2</sup>, és a konceptuális struktúra jól párhuzamba állítható a vele szimbolikus struktúrát alkotó fonológiai struktúrával. A konceptuális és a fonológiai struktúra elemeinek különböző csoportosításaival jöhetnek létre azután a hagyományos nyelvtanok által is vizsgált összetevők (Langacker 1999: 147–170).

---

<sup>1</sup> A kognitív modell megformálásának jórészt szubjektív különbségeit teszi felelőssé pl. Pelyvás (2001b) Heller *A 22-es csapdája* című regényének fanyar humoráért. A helyzetüket különböző kognitív modellek segítségével megragadó szereplők törvényszerűen képtelenek megérteni egymást. Ugyanez a cikk a kognitívmodell-alkotás szubjektivitásának közvetlen nyelvi következményeit is bemutatja: az angol *load* és magyar *rak* típusú predikátumok két lehetséges vonzatszerkezetét, és a konceptuális tartalomban (pl. a telikusságban) jelentkező különbségeket két különböző modell választásával (*forrás – út – cél*, illetve *tartály megtöltése*) magyarázza.

<sup>2</sup> Az elmélet holista jellegéből következően természetesen a nagyobb egységek leírását is céljának tekinti. Ez a dolgozat elsősorban mondat szintű egységek vizsgálatát tűzi ki céljául.

A mondatszintű konceptuális egységek a nyelv részletes vizsgálata során azért is jelentős önálló szerephez jutnak, mert azokat, bár a magasabb (pl. átfogó kognitívmodell-szintű) egységektől nem teljesen függetlenül, a legtöbb nyelv önállóan is lehorgonyozza a beszélő szerinti valósághoz. Az episztemikus lehorgonyzás, és az azt megvalósító lehorgonyzó predikátum a beszélő mondandóját egy konceptuális keretbe helyezi, melynek fő elemei a beszélő és hallgató háttértudása, az elhangzás helye, ideje, egyéb körülményei (Langacker 1987: 489, 1991: 549). Nyelvi kifejezőeszközei Langacker (1987: 489) szerint az időjel, a mód, és (az angolban) a módbeli segédigék. Pelyvás (1996, 1998, 2001a) a funkciót szemantikai és szintaktikai megfontolások alapján a kognitív predikátumokra is kiterjeszteni dőnek tartja, míg a módbeli segédigéknél az episztemikus jelentésekre szűkítést javasolja<sup>3</sup>.

### 1.2. A nyelvészeti modalitásfelfogás korlátai és a kognitív alternatíva

Az elmondott, általánosan elfogadott értelemben az episztemikus lehorgonyzást a beszélő episztemikus elkötelezettségével (pl. Lyons 1995: 254), illetve az *episztemikus modalitás* fogalmával megegyezőnek szokás tekinteni. A 'modalitás' terminus használata azonban, még akkor is, ha pl. Kiefer (1999) nyomán elválasztjuk tárgyalásának merev logikai, és annál jóval változatosabb és szabadabb nyelvészeti hagyományát, olyan idealizált kognitív modellt aktivizál a kutatóban, ami csak az *igaz/hamis, szükségszerű/lehetséges* típusú ellentétpárokra vagy az episztemikus valószínűség *bizonyostól kizártig* terjedő skálájára épülhet: a logikai szemantikai gyökerek következtében a kategóriát csak a mondani-való *igazságtartalmának* függvényében tudja leírni.

Dolgozatom fő célja az, hogy bemutassa: a szubjektív kognitív modellekre épülő lehorgonyzáselméletnek lehetősége van a kategória mélyebb elemzésére és bővítésére is.

- A kognitív grammatikának kidolgozott eszközei vannak arra, hogy részleteiben is leírja az 1.1.-ben említett, lehorgonyzást végző konceptuális keret kialakulását, belső szerkezetét és elemeinek viszonyát a mondat (kognitív modell) egészéhez illetve egyes elemeihez. A modalitásokat hordozó szerkezet, bár összefüggéseiben bonyolultabb, a konceptuális és a grammatikai szint között nagyobb eltéréseket mutat, és funkciója is más, elveiben nem tér el lényegesen a szokásos lexikai elemeket, azok jelentésösszefüggéseit leíró szerkezetektől. A modális tartalmat hordozó szerkezetekben (is) gyakran megtörténik, hogy a konceptuális tartalom és a nyelvi forma nem teljesen fedi egymást. Ennek oka egyrészt az, hogy nem minden szerep grammatikalizálható mindig (ld. 2.1.), másrészt az, hogy egy metaforikus kiterjesztésen átesett szerkezet néha megőrizheti a forrástartomány viszonyait kifejező grammatikai szerkezeteket anélkül, hogy ezek a céltartományban már motiváltak lennének (ld. 2.2. – a magyar episztemikus *kell* esetében). Néhány szituációt eleve rá nem teljesen illő kognitív modell segítségével is leírhatunk (pl. az *akar* és *tud* igék bizonyos használatain során – ld. 2.3.). Ezek a jelenségek rokonságot mutatnak a kognitív modellekre építő modalitásleírás másik lehetőségével: az elemzés kiterjeszthető a kognitívmodell-kiválasztás és -váltás jelenségére is.

<sup>3</sup> Pelyvás (1998) magyar nyelven is részletesen leírja a lehorgonyzás háttérét, a lehorgonyzó predikátumok Langacker által kidolgozott rendszerét és a szerző módosító javaslatait. A cikk elemzi az episztemikus lehorgonyzás néhány jellemző nyelvi megjelenési formáját a magyarban. A jelen tanulmány az elméleti kérdésekben Pelyvás (1998) megállapításaira épül és azokat gondolja tovább.

• Mivel az idealizált kognitív modellek erősen függenek a beszélő háttértudásától és egyéb szubjektív tényezőktől is, a kognitívmodell-alkotásban mindig lesz egy erősen szubjektív elem: annak eldöntése, hogy *mi is történik*, a látott jelenségek milyen összefüggésekben, milyen kognitív modell alapján írhatók le legjobban. Ez a döntés is tekinthető az episztemikus lehorgonyzás részének, és vizsgálható nyelvi következményei is vannak. Hipotézisem szerint a holista kognitív grammatika azért képes az episztemikus lehorgonyzás fogalmát a kognitívmodell-alkotás és -váltás kérdéseire is kiterjeszteni, mert

- a nyelvhasználót és a nyelvi rendszert nem különíti el, ezért a beszélő szubjektuma a rendszerleírás részévé válik;
- idealizált kognitív modellekben gondolkodik, melyek egy szituáció szereplőit és a közöttük lévő viszonyokat nem objektíven, hanem a beszélő (igen sok tényezőtől függő) szubjektív megítélése alapján írják le.

A kiterjesztés indokoltnak látszik, több kritérium alapján is:

- szemantikai értelemben ‘logikus’, mert a szituációt legjobban leíró kognitív modell kiválasztása rokon azzal, hogy eldöntsük, hogy egy bizonyos kognitív modell igaz-e (a beszélő a valóságban lehorgonyzottnak, vagy egy adott szituációt adekvát módon leírónak tartja-e azt);
- köznap értelemben: egy állítás elutasítása gyakran azon alapul, hogy a beszélő egy alternatív kognitív modellel tartja leírhatónak a helyzetet, pl. *Nem lopta el, csak kölcsön akarta venni*.

Nyelvészeti értelemben azonban a kiterjesztést legjobban az indokolhatja, ha sikerül szisztematikus nyelvi kifejezőeszközöket találnunk: olyan nyelvi struktúrákat (tehát elsősorban nem lexikai elemeket), amelyek a kognitívmodell-váltással jellegzetesen együtt járnak, és ezért azt mondhatjuk róluk, hogy az a funkciójuk, hogy kifejezzék azt. A dolgozat bizonyítani kívánja azt, hogy a magyar nyelvben ilyen kifejezőeszközök kialakultak.

A dolgozat felépítése a következő:

Először röviden bemutatom az episztemikus lehorgonyzás alapját képező kognitív modellt: az episztemikus (módbeli) segédige konceptuális struktúrájának kialakulását a magyar *kell* segédige két jelentése alapján, és vázolom alkotóelemeinek viszonyát a kognitív modell egyéb elemeivel, rámutatva az itt lejátszódó grammatikalizáció néhány különleges vonására.

Ezután bemutatom azt, hogy az itt kialakult sémákat alkalmanként más, lényegesen eltérő szituációk leírására is fel lehet használni, és elemzek néhány olyan kognitívmodell-váltást (közülük az egyik nem nyelvi természetű), amelyek azt mutatják, hogy ezeknek a nyelvi folyamatoknak gondolkodásunkban fellelhető alapjai vannak.

Végül bemutatom egy olyan modellváltás szintaktikai következményeit, amely során a beszélő egy korábban, az észleléskor hibásan kialakított kognitív modellt korrigál.

## 2. A lehorgonyzó predikátum kognitív modellje: metaforikus kiterjesztés

Ebben a részben vázlatosan bemutatom azokat a sematikus fogalmi struktúrákat, amelyekkel a *kell* segédige deontikus és episztemikus jelentései a kognitív grammatika keretei között leírhatók. A sémák Langacker (1991: 216) és Sweetser (1990: 49–68) több helyen lényegesen módosított elgondolásain alapulnak<sup>4</sup>. Az alapelvek a következők:

- a módbeli segédigék episztemikus jelentései a (legtöbbször deontikus) alapjelentésekből alakultak ki, metaforikus kiterjesztés útján (Sweetser);
- mind az alap- mind az episztemikus jelentések leghatékonyabban az erődinamika elvei alapján írhatók le (Talmy alapján Sweetser), ellenkező irányú és változó nagyságú erők kölcsönhatására építve (Pelyvás);
- az episztemikus jelentések referenciapont-szerkezetként<sup>5</sup> foghatók fel, és erős szubjektívizáció<sup>6</sup> eredményeként jönnek létre (Langacker) úgy, hogy közben a (teljes) hatókör tágul, a közvetlen hatókör pedig szűkül (Nordlinger–Traugott (1997) nyomán Pelyvás).
- a közvetlen hatókör szűkülése nem feltétlenül része, de szükséges feltétele az episztemikus jelentés kialakulásának. Egyes esetekben, mint pl. az angol *should*-nál, ez már egyes deontikus jelentésekben is bekövetkezhet (Pelyvás 2001c: 937–943). A hatókörök változásai jól nyomon követhetők az 1. és a 2. ábra összehasonlításával.

### 2.1. A (deontikus) alapjelentés

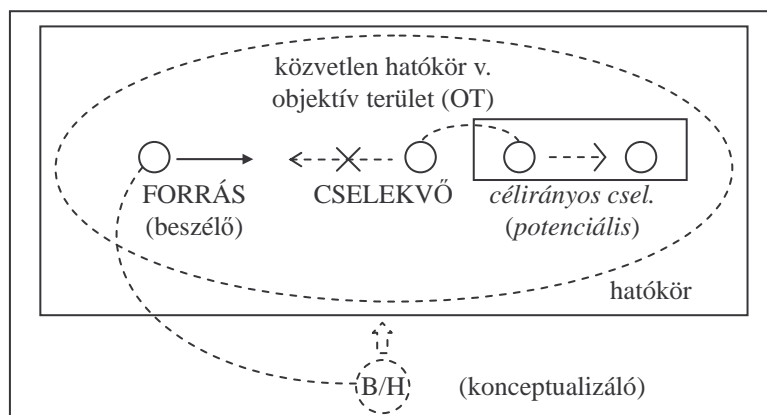
Az 1. ábrán az angol deontikus *must* és a neki megfelelő magyar deontikus *kell* segédige sémája látható Pelyvás (2000: 245) alapján.

Gondolatmenetünk szempontjából fontos mozzanat, hogy a deontikus sémában a CSELEKVVŐ két viszonyrendszerben is szerepet játszik. Egyrészt a beágyazott potenciális célirányos cselekvés ágense, másrészt az ellentétes irányú erők kölcsönhatásában a gyengébb erővel azonosított szereplő: a *kötelezett*. Bár a két szerep nyilvánvalóan összefügg (nem lehet pl. valakit arra kötelezni, hogy magas legyen), konceptuálisan jól elkülöníthetők, és jellegük is meghatározható: a deontikus logika, de a köznapi gondolkodás szerint is abból, hogy valakit egy cselekvésre kötelezünk, még nem következik az, hogy azt ő végre is fogja hajtani (ld. pl. Kiefer 1999: 308).

<sup>4</sup> Langacker és Sweetser eredeti elgondolásait, a változtatások lényegét és szükségességét részletesen tárgyalja (az angol módbeli segédigék rendszerére) Pelyvás (1996, 2000), az angol módbeli segédigék történeti kialakulásának és jelentésváltozásainak függvényében pedig Pelyvás (2001a). Magyar nyelven Pelyvás (2001b) írja le részletesebben a *kell* segédige deontikus jelentésének legfontosabb elemeit.

<sup>5</sup> A referenciapont-szerkezet (Langacker 1999: 171–202) lényege abban áll, hogy a beszélő egy könnyen elérhető entitást arra a célra használ fel, hogy segítségével egy másik entitáshoz, a célhoz jusson el. A referencia pont szerepe tehát csak időleges, és ez a tulajdonsága lényeges lehet a lehorgonyzó predikátumok különleges szintaktikai viselkedésének magyarázatában. (Ld. pl. a magyarra Pelyvás 1998).

<sup>6</sup> A szubjektívizáció (subjectification) során egy olyan viszony, amely eredetileg objektíven volt leírható (pl. két, a beszélőtől eltérő szereplő közötti erők) átkerül a szubjektív tengelyre (és jellege közben némileg módosulhat is): pl. a *beszélő/konceptualizáló* és a situáció egésze vagy egy eleme közötti viszonyra alakul (Langacker 1991: 215–216).



1. ábra. A magyar deontikus *kell*: ‘*Jánosnak bele kell ugrani(a) a folyóba*’

A teljes hatókör a jelentés szempontjából releváns elemeket tartalmazza, míg a közvetlen hatókör vagy objektív terület azokat az entitásokat és viszonyokat, amelyek a jelentés leírásához elengedhetetlenek. A deontikus jelentések alapvetően erők kölcsönhatásaként írhatók le. A nyílak erőket, a szaggatott vonalak megfeleléseket jelölnek. (A teljes hatókörön kívül kerülő beszélő/konceptualizáló (háttér) ebben a jelentésben közvetlenül nem, csak megfeleltetés útján játszik szerepet.) Az ábra által szimbolizált jelentés nagyjából így foglalható össze: A *parancs kiadójának* (a megfelelés alapján = beszélő/konceptualizáló) ereje nagyobb annál az erőnél, ami a *cselekvő* ellenállásának felel meg.

Ahhoz, hogy ebből a fogalmi struktúrából természetes nyelvi mondat legyen, a konceptuális tartalom bizonyos fokú rendezésére, csoportosítására van szükség (vö. Langacker 1999: 147–170). Ebben a folyamatban, amelyet a megszokottól némileg eltérő értelemben grammatikalizációnak nevezek, a CSELEKVŐ az angolhoz és a magyarhoz hasonló nyelvekben nem jelenhet meg egyszerre mindkét minőségében. Az (1) mondatok, amelyekben ez a szerep csak alanyesetben állhat, azt bizonyítják, hogy az angolban csak a potenciális ágens szerepe elérhető:

- (1) a. **John** must clean his shoes at once.  
 b. **He** must clean his shoes at once.  
 c. \***Him** must clean his shoes at once.

A (2) mondatok azonban azt bizonyítják, hogy a magyarban a két szerep bármelyike grammatikalizálódhat<sup>7</sup>:

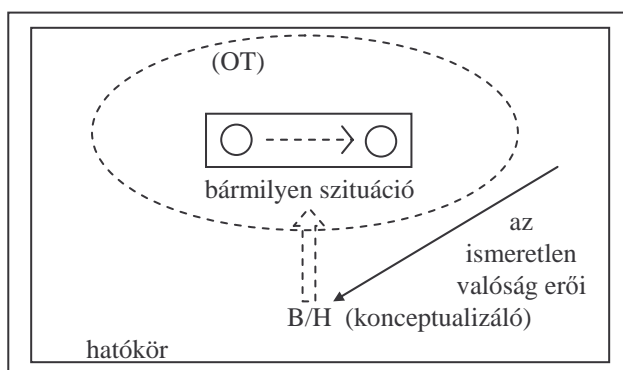
- (2) a. **Jánosnak** azonnal ki kell tisztítani(a) a cipőjét.  
 b. **János** azonnal ki kell, hogy tisztítsa a cipőjét.

<sup>7</sup> A szakirodalomban szokásos módon az alanyesetet mindkét nyelvben az ágens szereppel, a függő esetet a *kötelezett* nem-ágens szerepével azonosítom (ld. pl. Langacker 1999: 23–38).

## 2.2. Az episztemikus jelentés

A forrás- és a céltartomány igen eltérő jellege miatt az episztemikus kiterjesztésben az alapjelentés több lényeges eleme eltűnik, illetve más értelmet nyer a szubjektívizáció során<sup>8</sup>. Itt a beszélő/konceptualizáló már közvetlenül része a teljes hatókörnek, nem csupán megfeleltetés útján<sup>9</sup>. A szereplők közötti erők elveszítették eredeti jellegüket: a beszélő nem *akarja*, hogy a szituáció, amelynek már nem kell célirányos cselekedetnek lennie, létrejöjjön<sup>10</sup>, az alárendelt szituáció alanya nem szükségszerűen ágens, és nem fejt ki ellenállást a szituációval szemben. Az ezekkel a mozzanatokkal asszociált elemek nagyrészt eltűnnek a közvetlen hatókörből (OT), ezáltal hatókörszűkülés<sup>11</sup> következik be. A deontikus jelentést felépítő erők közül egyedül az az erő marad meg, amely a CSELEKVŐ ellenállását reprezentálta. Ez azonban szubjektívizálódik, és a valóságnak a beszélő számára ismeretlen elemeit reprezentálja (miközben iránya ugyanaz marad, és célja is csak annyiban változik, hogy most nem a beszélővel-mint-parancsadóval, hanem a beszélővel-mint-konceptualizálóval lép kölcsönhatásba. Referenciapont-jellege és szubjektívizáltsága miatt az episztemikus segédige lehorgonyzó predikáció. Sweetser (1990) ismert megoldási javaslatával ellentétben itt érvényesül az invarianciaelv – a szituáció résztvevőinek szemantikai szerepei nem cserélődnek fel (ld. Pelyvás 2000: 236).

Az episztemikus *kell* sémája a 2. ábrán látható.



2. ábra. A magyar episztemikus *kell*: ‘Jánosnak itt kell lenni(e) valahol’

<sup>8</sup> Ezért azt kell mondanunk, hogy itt a tartományváltás nem olyan ‘egyszerűen’ megy végbe, mint a lexikális kategóriák esetében. Az alapelvek azonban változatlanok.

<sup>9</sup> Alátámasztja ezt az a tény, hogy míg a hollandban a PARANCSOLÓ–BESZÉLŐ azonosság a deontikus jelentésben nem kötelező, az episztemikus jelentésben már igen, és ezért az (i) mondat deontikus értelemben grammatikus, episztemikus megfelelője azonban már nem volna az:

(i) *Jan moet van Klaas thuisblijven.*

‘Jannak [Klaas utasítása alapján] otthon kell maradnia’ (Sanders – Spooren 1997: 97)

<sup>10</sup> Ez alól érdekes kivétel az angol *should*, amelynél, mint már utaltunk rá, a közvetlen hatókör szűkülése már a deontikus jelentésben is létrejöhet. Ezért episztemikus jelentésében is gyakran hordoz deontikus elemeket (deontic overtone – ld. Pelyvás 2001c: 933).

<sup>11</sup> Ennek ellenére a szakirodalomban a hatókör logikai értelmezése miatt gyakran ugyanezt a változást hatókörbővülésként írják le (wide scope *should/ought*), pl. Nordlinger és Traugott (1997).

Igen érdekes fejlemény, hogy a konceptuális szerkezetnek ezt a jelentős változását a grammatikai szerkezet nem feltétlenül követi. Az angol mondatok alanya továbbra is csak alanyesetben állhat, és ez nem is meglepő, hiszen azt a cselekvőnek a beágyazott szituációban betöltött szerepével asszociáltuk, ami itt már nem feltétlenül ágens, de nominatív nyelvekben mindenképpen alanyesetet kíván.

- (3) a. *John must be waiting in the other room.*  
 b. *He must be waiting in the other room.*  
 c. *\*Him must be waiting in the other room.*

A magyarban is ugyanazok a szerkezetek használhatók, mint a deontikus jelentésben.

- (4) a. *Jánosnak a másik szobában kell lennie.*  
 b. *János a másik szobában kell, hogy legyen.*

(4a) helyes volta azonban meglepetés, mert ez a nyelvtani szerkezet, amelyben a függő esetet a cselekvő erődinamikai alárendelt szerepével (ellenkezésével) azonosítottuk, már egyáltalán nem felel meg az átalakult episztemikus konceptuális szerkezetnek, amelyből ez az elem a CSELEKVŐHöz már nem kapcsolható. Mégsem gondolom azt, hogy emiatt a fenti elemzést hibásként el kellene vetnünk. Indokaim a következők:

- A metaforikus kiterjesztés ‘egyszerű’ eseteinél, pl. a hagyományos lexikai jelentésű szavak kiterjesztésénél a szintaktikai szerkezetek legtöbbször alapvetően nem változnak, legfeljebb egyes argumentumok válnak kifejtethetlenné (vagy nehezen kifejtethetővé), pl. ‘*jól megjártam*’. Az angol előljárás kifejezések jelentéseinek kiterjesztésénél is előfordulhat, hogy a prepozíció bővítője az elvont jelentésben nem kifejezhető, pl. ‘*go under*’. Megkockáztathatjuk, hogy a (szemantikai) invarianciaelvhez (ld. 8. lábjegyzet) hasonló elv a nyelvtani szerkezetek szintjén is működik: a metaforát nem csak a konceptuális szinten, hanem a nyelvtani szerkezet szintjén is kötni kell valamennyire a forrásszinthez. A fenti esetben, ha beszélhetünk is kognitívmodell-váltásról, az nagyrészt rejtve marad, mert nincs alternatívája. Ez még (4) két mondatára is igaz, mert közöttük nehéz volna komoly jelentésbeli különbséget kimutatni, még akkor is, ha a (4b)-típusú szerkezet talán gyakoribb az episztemikus vagy ahhoz közelítő jelentésekben (ld. 10. lábjegyzet).

- Úgy tűnik, hogy a nyelv és a nyelvhasználó más helyzetekben is él azzal a lehetőséggel, hogy egy szituációt ne a legmegfelelőbb kognitív modellel írjon le. Mint a következő alfejezetben bemutatom, itt már valódi választási lehetőség van (pl. az adott szituáció leírására nem csak az (5a) mondatot használhatjuk). A bemutatandó eszközökkel akár különleges hatások is elérhetők.

### 2.3. Nem egészen megfelelő kognitív modellek

Egyes, gyakran a modalitással is kapcsolatba hozható lexikai elemeknél megfigyelhető (pl. az *akar, tud, talál* (segéd)ige, vagy az angol *will/would* segédige kapcsán), hogy a nyelv olyan szituációk leírására is kiterjeszti őket, amelyekre szemantikai szerkezetük alapján szigorúan véve nem volnának alkalmasak, pl. az (5) mondatokban:

- (5) a. *Ez az átkozott szeg nem akar bemenni a falba.*  
 b. *My car will/would not start.*

Az *akar* (ill. a *will/would*) szokásos jelentése legjobban egy olyan sémával volna leírható, ahol a mondat alanyához egy buletikus típusú erő rendelhető, amely a végrehajtásra irányul. (5) alanyához azonban annak tartalma miatt ilyen természetű erő nem rendelhető. Érdekes megfigyelni, hogy az (5)-ben szereplő jelentés legtöbbször negatív kontextusokban fordul elő, ahol az erő a végrehajtás ellen irányul, és a kognitív modellnek részese egy olyan szereplő (legtöbbször maga a beszélő), aki a cselekvést végre akarja hajtani. Ez tulajdonképpen teljesen megegyezik az 1. ábrán bemutatott sémával. Hasonló jelenségek figyelhetők meg (6) mondataiban is:

- (6) a. *Ami el **tud** romlani, az el is romlik.*  
 b. *Még el **talál** szakadni az a vékony zsineg...*

Itt azonban nyilvánvalóan választási lehetőség van a különböző kognitív modellek között, hiszen pl. (5) mondatai 'egyszerűbben' is leírhatók lennének:

- (7) a. *Ez az átkozott szeg nem **megy be** a falba.*  
 b. *My car **doesn't** start.*

Lehetséges, hogy az angol 'műveltető szerkezet' különböző típusai (*have, make, get*) is elemezhetők lesznek ilyen alapon, ld. a (8) mondataiban meglévő burkolt konceptuális különbségeket:

- (8) a. *I **had** him open the window.*  
 b. *I **made** him wash the dishes.*  
 c. *I **made/had** my car work in the end.*  
 d. *I **got** my car **to** work in the end.*

Az ilyen 'nem egészen odaillő' sémák nyelvi megjelenésére alapozva megkockáztathatjuk azt a hipotézist, hogy a jelenség: *egy 'nem egészen megfelelő' kognitív modell alkalmazása egy adott szituáció leírására* gondolkodásunk egyik alapvető sajátossága (ld. pl. Langacker (1987: 69–73) *partial sanction*<sup>12</sup> kategóriáját, amelyet a nyelvi kreativitás egyik igen fontos összetevőjének tart.) Alátámasztja a hipotézist az is, hogy a jelenség pontos megfelelője a nem nyelvi kifejezés szintjén is tetten érhető, és különleges hatások elérésére alkalmas.

A humor összetevőinek tárgyalása során Hankiss (1997: 186–187) egy, a *Modern idők* című Chaplin-filmből vett jelenetet ír le, amelyben a főhős bekötött szemmel boldogan görkorcolyázik egy áruház emeletén. Mellette közvetlenül több emeletnyi mélység. Addig azonban semmi baj nem történik, amíg a főhős *meg nem látja*, hogy milyen veszélyben van: ekkor azonban igyekezetében azonnal megcsúszik, és a mélység szélén kapaszkodva kétségbeesetten küzdhet az életéért. Hasonló ez a rajzfilmfigura esetéhez, aki menekülés közben túlfut a szakadék peremén, de egy ideig azért még gond nélkül fut a levegőben, majd, mikor *észreveszi* a lehetetlen helyzetet, azonnal leesik.

Ezek a szituációk azért komikusak, mert nem a jól bevált kognitív modelleken, hanem azoknak valami módon 'kiforgatott', 'eltorzított' változatain alapulnak. Hankiss magyarázatától némileg eltérően (aki az *ok* → *aránytalanul súlyos következmény* láncolatra építi érvelését), én azt hangsúlyoznám, hogy a kognitív modellbe egy oda nem illő tényező épül

<sup>12</sup> Egy konceptuális sablon (*template*) és egy észlelt dolog/jelenség hasonlóságán, nem pedig teljes azonosságán alapuló 'részleges' jóváhagyás.



be. Az esemény mintha függne a benne részt vevő szereplő tudatállapotától és szándékától: mintegy attól következik be, hogy arról szereplője tudomást szerez, és ellenállni próbál. Az eredmény a szokásos ok-okozati összefüggés feje tetejére állítása.

(5) mondatai, amelyeknek felépítése annyiban hasonló, hogy a sémában egy oda nem illő elem jelenik meg, két ok miatt nem humorosak. Egyrészt, a modell csak megváltozik, nem 'áll a feje tetejére'. Az is közrejátszhat ebben, hogy (5) szituációiban, mint említettük, egy szereplő akarata vagy érdekeltsége azért burkoltan jelen van. Másrészt a szerkezetek a nyelvi metaforák túlnyomó többségéhez hasonlóan a mindennapi használat során teljesen megszokottá, köznapivá váltak, még ha van is alternatívájuk (*dead metaphor*).

### 3. Két szerkezet vizsgálata

Ebben a részben figyelmemet egy olyan magyar szerkezetcsoporthoz szeretném fordítani, amely közvetlenül árulkodik a kognitív modellek kialakításában és korrekciójában lezajló folyamatokról. Két fajta szerkezetet vizsgállok, amelyek némely tekintetben igen hasonlóak. Az angolban szinte megkülönböztethetetlenek egymástól, a magyarban azonban jól elkülöníthetők. Az első szerkezet a kognitív modell kialakításában, a második pedig egy már (hibásan) kialakított modell korrigálásában játszik szerepet. Az első vizsgálatára elsősorban a második jobb megértése miatt van szükség. Mindkettő a kognitív, elsősorban érzékelést jelentő predikátumokra épül, ezáltal kapcsolatba hozható az evidenciálisok rendszérével is – ld. pl. Palmer (1986), Pelyvás (1996), Kiefer (1999), ugyanakkor lényegi tulajdonságaikban különböznek egymástól. Ennek következtében a *lehorgonyzó predikáció* státusára sem ugyanolyan okok miatt tarthatnak igényt. Úgy gondolom, hogy ezeknek a szerkezeteknek a létezése is bizonyítja azt, hogy a kognitívmodell-alkotás és -váltás nyelvi kifejezőeszközökhöz köthető, ezért a nyelvleírás szempontjából is releváns folyamat.

#### 3.1. Az A típusú szerkezet: a kognitívmodell-alkotás egy különleges esete

Az ebben az alfejezetben tárgyalt jelenség viszonylag jól leírt (ld. pl. É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998). A kognitív predikátumok azon csoportjánál, amelyek faktívak, vagy az evidenciálisok skáláján a *tény* értékhez közel helyezkednek el (ilyenek pl. a *tud*, *lát*, *hall*), a mellékmondat lehorgonyzásának értéke (valóságértéke) megváltozik, ha az igét az *úgy* igemódosítóval látjuk el. Az olyan kognitív predikátumoknál, amelyek amúgy sem faktívak (pl. *gondol*, *rémlik*), ez a változás nem következik be.

- (9) a. *Úgy gondolom, hogy Péter már végzett mára.*  
 b. *Úgy tudom, hogy Péter már végzett mára.*  
 c. *Úgy láttam, hogy Péter már végzett mára.*

A példabeli főmondatok, ha egyes szám első személyű alannyal állnak, a tradicionális értelemben is igényt tarthatnak a lehorgonyzó státusra, hiszen használatukkal a beszélő episztemikus elkötelezettségét fejezi ki, ami a (*tény*) alapértéknél gyengébb. A (9a) mondat esetén ez elsősorban a predikátum szemantikájának eredménye, míg (9b) és (9c) esetén, ahol egy kognitív faktív ill. egy érzékelést jelentő predikátum szerepel, főleg az *úgy* szó használatának következménye, ahogy (10) mondatai is mutatják:

- (10) a. *Gondolom, hogy Péter már végzett mára.* (≈ 9a)  
 b. *Tudom, hogy Péter már végzett mára.* (≠ 9b)  
 c. *Láttam, hogy Péter már végzett mára.* (≠ 9c)



- (13) a. *Láttam, ahogy Pista ellopta az autódat, de akkor azt hittem, hogy csak*  
 b. *ellopja kölcsönveszi.*  
 c. *\*lopta*  
 d. *\*lopja*
- (14) a. *Láttam, amikor Pista ellopta az autódat, de akkor azt hittem, hogy csak*  
 b. *\*\*ellopja kölcsönveszi.*  
 c. *\*lopta*  
 d. *\*\*lopja*
- (15) a. *Láttam Pistát ellopni az autódat, de akkor azt hittem, hogy csak kölcsönveszi.*  
 b. *Láttam Pistát, ahogy ellopta az autódat, de akkor azt hittem, hogy csak*  
 c. *ahogy ellopja kölcsönveszi.*  
 d. *amikor ellopta*

Annak ellenére, hogy szemantikai szempontból lényeges különbségek vannak közöttük, a két szerkezetet angolra csak igen hasonló módon lehetne fordítani. Emelés vagy különleges esetadás (a lehorgonyzó predikátumra jellemző szerkezet, ld. Pelyvás 1996: 47) alkalmazható volna az **A** típusú szerkezet szinte mindegyik magyar mondatának fordításában:

- (9a') *I believe Peter to have finished for the day.*  
 (9b') *I assume Peter to have finished for the day.*  
 (10b') *I know Peter to have finished for the day.*  
 (11a') *Steve believes the Earth to be a flat disk.*  
 (11b') *Steve knows the Earth to be a flat disk.*

Itt a fenti szerkezetek nem kötelezőek, *that*-mellékmondat is használható lenne a jelentés nagyobb változása nélkül. A **B** típusú szerkezet (12), (13), (14), (15) összes helyes mondata azonban csak az emeléses szerkezettel fordítható:

- (16) a. *I saw Steve steal your car, but at the time I thought that he was borrowing it.*  
 b. *\*I saw that Steve stole your car, but ...*

A (16)-ban adott példák egyértelműen azt bizonyítják, hogy az angolban a nyelvileg precízen megfogalmazott és alakilag tényként lehorgonyzott *that*-mellékmondat a kognitív modell korrekciója esetén egyáltalán nem használható. Ez 'logikus' is, hiszen a második tagmondat éppen ezt a tényként lehorgonyzottságot függeszti fel – legalábbis a percepció és az első kognitívmodell-alkotás idejére nézve. Jól ismert, és az itteninél talán egyszerűbb példa a (17) mondatpár:

- (17) a. *I remembered that John was bald.*  
 b. *I remembered John to be bald.*

ahol (17b) legvalószínűbb, bár nem egyetlen értelmezése az, hogy tévedtem: *János valójában nem kopasz*. Az 'emelés', amelyet a kognitív grammatika referenciapont-szerkezetként értelmez (ld. 5. lábjegyzet), olyan értelemben lehet szimbolikus, hogy referenciapontként megadja a kognitív modellnek azt az elemét (*Steve*, illetve *John* személyében), amelynek kiválasztásában nem volt hiba, és így kapcsolatot teremthet a valóságos és a tévesen értelmezett kognitív modell között.

A fent vázolt szerkezettel az angol nyelv lehetőségei a kognitívmodell-korrekciónak nyelvészetileg releváns kifejezésére nagyjából ki is merültek. (12)–(14) mondatai azonban arról tanúskodnak, hogy a magyarban erre a célra lényegesen több eszköz alkalmazható, amelyeket hozzávetőlegesen négy csoportba lehetne sorolni, bár el kell ismernem, hogy a **B** típus magyar mondatait illetően sem értékítéletben, sem a talált magyarázatokban nem lehetek teljesen biztosak.

• *Az abszolút és a relatív idő különbsége.* A nyelvtani idő a kognitív elmélet szerint lehorgonyzó predikáció. Langacker (1991: 440) nézete szerint (amelyet ugyan Pelyvás (1996: 172–83) éppen a kognitív predikátumok bővítményeiben módosítani javasol), az időjeles mondat definíció szerint lehorgonyzott. Az angolban azonban az időjel mindig *abszolút időt* jelöl<sup>14</sup>, relatív időt csak nem-finit alakok jelölhetnek. Azokban a magyar mondattípusokban, ahol mindkét fajta idő szóba jöhet ((12a–b), (13a–b), (15b–c)), a relatív idő mindig érezhetően jobb megoldás.

Példaként vizsgáljuk meg (12) mondatait. (12a) első tagmondata a *lát* ige bővítményeként a legprecízebben megformált tárgyi mellékmondatot tartalmazza, melynek időjele is abszolút, ellentétben (12b) vagy (13b,d) relatív idejével. Ha az (abszolút) nyelvtani idő lehorgonyzó predikátum, akkor feltételezhető, hogy mind a fő- mind a mellékmondatot – az *esemény + konceptualizáció* komplexum mindkét elemét – külön-külön horgonyozza a beszéd idejéhez: *amikor történt, így konceptualizáltam és ez a jelenben is érvényes*, ld. (10c)). Ennek nyilvánvalóan ellentmond a második tagmondat, ezért a mondat ellentmondást hordoz.

A tárgyi mellékmondatok közül az egyetlen valamennyire is elfogadható (12b) azért lehet talán egy fokkal jobb, mert itt a mellékmondatban relatív idő van, ami az észlelés és az esemény egyidejűségét hangsúlyozza, ezért nem feltétlenül utal a konceptualizációra<sup>15</sup>. A *lopás* tényét az *észleléstől függetlenül* (abszolút módon) nem horgonyozza a beszéd idejéhez, hiszen mint említettük, a relatív idő langackeri értelemben nem feltétlenül lehorgonyzó predikáció. Az angol emeléses mondatokban (elsősorban (16)-ban és (17)-ben a kiemelt referenciapont mellett a szerkezetben kötelező igenévi alaknak (mindig relatív idő) is ugyanilyen szerep tulajdonítható. (12b,c)-re még visszatérek.

• *A mellékmondat típusa.* (13) és (14) mondatai határozói mellékmondatot tartalmaznak. Konceptuális szempontból ez még akkor is igaz, ha feltételezzük, hogy É. Kiss (1998) 3.1.-ben ismertetett érvelése alapján formai okokból itt is feltételeznünk kell egy rejtett határozott névmási tárgyat. Ez a szerkezet konceptualizálás szempontjából jóval gyengébb kapcsolatnak tűnik, hiszen nem is mondja meg egyértelműen, hogy *mit* láttam (ld. 2.1.). Itt tehát a *lát* ige legfeljebb marginális módon működik evidenciálisként, a második tagmondat könnyen törölhető bármilyen implikaturát, amelyet az első esetleg kelthet.

<sup>14</sup> Referenciapontként a beszéd időpontját, nem pedig más időpontot (pl. egy másik esemény időpontját) használó szerkezet.

<sup>15</sup> A relatív idő, amely az angolban csak igenevek esetén fordul elő, inkább az aspektussal rokonítható. A két esemény egyidejűségét hangsúlyozó angol progresszív szerkezeteknél is megfigyelhető hasonló jelenség. Csak (i) értelmezhető ok-okozat összefüggésként:

(i) *When Jane arrived, Mary left.*

(ii) *When Jane arrived, Mary was leaving.*

• *Az emeléses (referenciapont-) szerkezet.* A (15a) mondat a klasszikus angol emelő (különleges esetadás) szerkezetnek felel meg, és pontosan a kívánt tartalmat hordozza, bár nem minden anyanyelvi beszélő tartja a nyelvhelyesség szempontjából elfogadhatónak. Ebben a mondatban két, a kognitívmodell-váltás szempontjából releváns elem is van. Az első (és a nyelvhelyességi problémát okozó) a főnévi igenév alak, ami nem lehorgonyzó elem, és a magyarban időviszonyokat sem fejez ki, mert nincs folyamatos és befejezett (*progressive* ill. *perfect*) alakja. A mellékmondatban leírt szituáció tehát nem lehorgonyzott. A másik, a teljesen elfogadható (15b–d) mondatokkal is közös elem az alárendelt szituáció cselekvőjének kiemelése referencia-pontként<sup>16</sup>. Amint a (17) angol mondat elemzésében már utaltam rá, ez a szerkezet kiválóan alkalmas kognitívmodell-váltás kifejezésére, mert kiemeli az alárendelt szituációnak egy olyan elemét, amelynek kiválasztásában nem volt hiba, és ezen a ponton keresztül közelíti meg tulajdonképpen mind a ‘helytelen’, mind a ‘helyes’ szituációt<sup>17</sup>.

• *A holisztikus ill. részletező nézőpont.* Az időhatározói mellékmondatban megengedhetetlen relatív időt tartalmazó (14b,d) után legkevésbé elfogadhatónak az igeikötő nélküli ígét tartalmazó mondatokat tartom ((12c,d), (13c,d), (14c)). Az abszolút és relatív idő használatából adódó különbségekhez itt újabb, azok hatását fokozó tényező járul: az igeikötő nélküli ige aspektuális tartalma. Míg az *ellop* igeikötős ige holisztikus nézőpontot képvisel, az igeikötő nélküli *lop* ezekben a példákban az esemény belső szerkezetére koncentrál. Emiatt használata pl. (12d)-ben azt sugallja, hogy már *az esemény közben* tudtam / megértettem, hogy miről van szó (tehát a *lát* ige is némileg eltérő jelentést hordoz). Az ilyen szemléletű mondat természetes folytatása inkább az lehetne, hogy közbeavagtam, és a lopás nem is következett be. Ez a fajta jelentés nem egyeztethető össze a második tagmondatdal.

#### 4. Összegzés

A dolgozat annak bizonyítására törekedett, hogy a nyelvi rendszert és használatának folyamatát élesen el nem választó holista kognitív grammatika eszköztára alkalmas arra, hogy a nyelvi modalitás (episztemikus lehorgonyzás) vizsgálatát a nyelvelírás szerves részévé tegye azáltal, hogy

- eltávolítja az egyoldalú logikai hagyománytól;
- a nyelv egyéb rendszereinek leírásával egységben, az elmélet által általánosan használt eszközökkel le tudja írni a nyelvben leggyakoribb modalitástípusok konceptuális szerkezetét és a közöttük lévő átmeneteket, összefüggéseket, ‘nem egészen megfelelő’

<sup>16</sup> A konceptuális szerkezet bizonyos hasonlóságot mutat a deontikus segédige-jelentések szerkezetével (vö. 2.1.). A CSELEKVŐ itt is két minőségben van jelen: mint a látott személy, és mint a beágyazott szituáció alanya (ld. Langacker 1999: 322), és (legalábbis (15a)-ban) a kettő közül itt is csak az egyik grammatikalizálható. (Ez természetesen ettől még nem deontikus viszony: nincsenek jelen az erők, és az azokból következő megszorítások sem.)

<sup>17</sup> Ebből az érvelésből megíjósolható, hogy a (i) mondat nem lesz elfogadható, (ii) viszont igen:

(i) \**Láttam Pistát, ahogy ellopta az autódát, de akkor azt hittem, hogy János veszi kölcsön.*

(ii) *Láttam, amikor Pista ellopta az autódát, de akkor azt hittem, hogy János veszi kölcsön.*

Hasonló módon volna elemezhető a klasszikus ‘...nem osztogatnak, fosztogatnak’ is, ahol a kognitív modell minden eleme kicserélődik, miközben a hír ‘igaz’ marad.

kognitív modellek használatát bizonyos szituációk leírására, miközben azok kognitív hátterének és nyelvi megformáltságának egyes kérdéseire is választ adhat;

- alkalmas arra, hogy az episztemikus lehorgonyzás fogalmát a hagyományos *valószínűségi skála* leírásáról kiterjessze arra a folyamatra is, melynek során a beszélő eldönti, hogy a látott eseménysort milyen kognitív modell (ICM) segítségével lehet legmegfelelőbben leírni (*mi is történik*). Megvizsgáltunk néhány olyan nyelvi szerkezetet is, melynek egyik funkciója az, hogy egy előzetesen helytelenül kiválasztott kognitív modellt másikra váltson.

Úgy tűnik, hogy a kognitívmodell-váltásnak a nagy számú lexikai mellett a magyarban (is) vannak jellegzetes grammatikai kifejezőeszközei. A ‘korrigáló’ szerkezetekben a minden tekintetben szabályos, lehorgonyzott szerkezetekre jellemző abszolút idejű, tárgyi mellékmondatos struktúrák nem, vagy csak igen korlátozottan használhatók. A tárgyi mellékmondat határozóira váltásának, a relatív idő használatának, az időjelesség hiányának, az emeléses szerkezetnek (referenciapont-szerkezet), illetve a mellékmondat igéje által hordozott aspektuális tartalomnak, és néha ezen eszközök kombinációjának meghatározó szerepe lehet ebben a folyamatban, melynek alaposabb megértéséhez további kiterjedt vizsgálatok szükségesek.

### Hivatkozások

- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris.
- Hankiss Elemér 1997: *Az emberi kaland*, Budapest, Helikon.
- Kiefer Ferenc 1999: *Jelentélmélet*, Budapest, Corvina.
- Lakoff, George 1987: *Women, Fire and Dangerous Things*, Chicago, University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar 1*, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Foundations of Cognitive Grammar 2*, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1999: *Grammar and Conceptualization*, Mouton.
- Lycan, William G. 1994: *Modality and Meaning*, Dordrecht, Kluwer.
- Lyons, John 1995: *Linguistic Semantics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Nordlinger, Rachel – Elizabeth Closs Traugott 1997: Scope and the development of epistemic modality: Evidence from *ought to*, *English Language and Linguistics 1*, 295–317.
- Palmer, Frank Robert 1986: *Mood and Modality*, Cambridge University Press.
- Pelyvás, Péter 1996: *Subjectivity in English*, Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Pelyvás Péter 1998: A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről, in Büky László – Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 3*, Szeged, 117–132.
- Pelyvás, Péter 1999: What we think, what we know and what we think we know, in Kornya László – Pelyvás István szerk.: *Szaknyelvoktatási Tanulmányok*, Debrecen, KLTE Idegennyelvi Központ, 32–42.
- Pelyvás, Péter 2000: Metaphorical extension of *may* and *must* into the epistemic domain, in Antonio Barcelona szerk.: *Metaphor and Metonymy at the Crossroads*, Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 233–250.

- Pelyvás, Péter 2001a: On the development of the category *modal*: A cognitive view. How changes in image-schematic structure led to the emergence of the grounding predication, in Piroska Kocsány – Anna Molnár szerk.: *Wort und (Kon)text*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 103–130.
- Pelyvás Péter 2001b: Az idealizált kognitív modellek szerepe a mondat- és szövegalkotásban, in Petőfi S. János – Szikszainé Nagy Irma szerk.: *Officina Textologica 5: Grammatika – szövegnyelvészet – szövegtan*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Pelyvás, Péter 2001c: Extension of *should* and *ought* into the epistemic domain, in József Andor – Tibor Szűcs – István Terts szerk.: *Színes eszmék nem alszanak ... (Szépe György 70. születésnapjára)*, Pécs, Lingua Franca Csoport, 932–945.
- Sanders, José – Wilbert Spooren 1997: Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view, in Wolf-Andreas Liebert – Gisela Redeker – Linda Waugh szerk.: *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*, Amsterdam, Benjamins, 85–112.
- Sweetser, Eve 1990: *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*, Cambridge University Press.
- Talmy, Leonard 1988: Force dynamics in language and cognition, *Cognitive Science* 2, 49–100.